

A CSEH TARTOMÁNYOK AZ 1870/71-ES VÁLSÁGBAN¹

(*Die böhmischen Länder in der Krise 1870/71. In: Bohemia. 28, 1987/2, 312–330.*)

A Habsburg monarchiában az osztrák és a cseh tartományok legtöbbször részesei voltak a Németországban lejátszódó eseményeknek. A cseh tartományokban a helyzet a német–cseh probléma miatt bonyolulttá vált.

Az itt uralkodó német kisebbség, amely a 19. század 60-as éveiben egyike volt az osztrák–német liberalizmus fő támaszának,² megegyezésre jutott ezzel a politikai mozgalommal a német kérdés megítélésében. A Schmerling-i nagynémet irányzat, azaz a Monarchiának egy föderatív, felülről megújított német szövetséggel kiépített laza kapcsolata, egybeesett az osztrák–német liberálisok érdekeivel; a Schmerlinggel való különbözőségek főleg a belpolitikában jelentkeztek. A dinasztiahűség, az osztrák katolicizmus és a porosz protestantizmus közti ellentét fennállt, leginkább az ún. alkotmányhű nemesség, valamint a klérus körében birtok döntő jelentőséggel. Az osztrák (és a csehországi német –, később szudéta németként aposztrafált) ipar gazdasági elgondolásai a német konkurenciával szemben a liberális körökben fontos szerepet játszott. A nemzeti megfontolások azonban döntőek voltak, ezt a német liberális sajtó is bizonyította: a dunamenti monarchia részvételét a németországi eseményekben nemcsak úgy tekinthetjük, mint a németek hatalmi garanciáját a Monarchiában (különösen a cseh tartományokban), hanem mint az osztrák–németek eljövendő nemzeti létének sarkkővét, amely léte a német „anyanéppel” való kapcsolatnak kell biztosítania.³

A csehek esetében a viszonyok valamivel bonyolultabbak voltak. A monarchista és klerikális–konzervatív beállítottságú nemesség, amely csak feltételesen számítható a cseh nemzeti táborhoz,⁴ lojálisan támogatta a német kérdésben a bécsi vonalat, a hivatalos kormánypolitikát. Ilyen támogatásra a cseh polgári nemzeti párt⁵ kevésbé vállalkozott, bár politikai programja kezdetől fogva tartalmazta a cseh nemzet létezési jogát a dunamenti monarchia keretei között, természetesen ezt a monarchiát Kelet-Közép-Európa kis népeinek föderatív szövetségévé kell átalakítani.⁶ Ezért kívánták a csehek azt, hogy Bécs az olaszországi és németországi „elkötelezettségeitől” oly mértékben, ahogy ez lehetséges, megszabadítsa magát. A német kérdésben a csehek központi törekvésévé vált a cseh tartományoknak a német szövetséghez való eddigi államjogi tartozásának megszüntetése. Ebben, az alapjában véve üres jogi titulusból látták a csehek –, hasonlóan a németekhez, akik ezt az állapotot pozitívan értékelték – a német dominancia támaszainak egyikét a cseh tartományokban. A bécsi nagynemetség elutasítása, amelyet a csehek fő ellenségnek tekintettek, meghatározóvá vált a csehek aktuálpolitikai magatartása számára.⁷ Ausztriában (ahogy Csehországban is) aligha lehetett olyan kedvező képet kapni Poroszországról, főleg a sziléziai háborúk óta, mint Európa egyéb részein. A csehek is ingadoztak a poroszoktól való félelem, amely az ún. ócsehek idősebb, konzervatív–liberális generációját jellemezte, és a tisztelet között: az előző évszázad 60-as éveinek a kezdetén ez a tisztelet az ifjúcsehek fiatalabb generációjának az esetében a rokon porosz liberalizmussal⁸ való nyílt rokonszenzvig terjedt. Ez volt az alapja a fő-

leg az ifjúcsehek által befolyásolt cseh sajtó és a kislejtemet párt közötti „könnyű összejátszásnak”; egyébként ez az együttműködés már 1848-ban is létezett.⁹ A cseh sajtó akkor Németország „felosztását” propagálta, mint a legjobb megoldást, miközben határáknt a Majnára gondoltak. Ez a terv a dunai monarchia és a délnémet államok önállóságának a megtartására épült, egy „észak-német szövetség” létrejöttére a poroszok vezetésével, mindenesetre a liberálisok vezetése alatti porosz állam vezetésével, amelynek új nemzeti és demokratikus hullámot kellene Európában kiváltania. (Korábban ilyen kezdeményezést Franciaországtól vártak.)¹⁰ „Észak-Németország ilyen szempontból látszólag semmi okot sem adott a pángermánizmustól való félelemre.”¹¹

Mivel a cseh társadalom abban az időben főleg a helyi eseményekben volt érdekelt, mezőgazdaságilag rendben volt, és vallásilag kevésbé volt motivált, a cseh publicisztikában alig fordult elő szociális, vagy vallási argumentáció. A nemzeti, főleg a politikai doktriner beállítottság a csehek esetében is irányadó volt. A Bismarck iránti viszonyt is ez határozta meg. A Palacký-típusú őliberálisok gondolkodásmódjában a kancellár a visszataszító és kíméletlen porosz hatalmi politika megtestesülése volt.¹² Az ifjúcsehek esetében a doktriner megfontolások voltak inkább a mérvadók: közel álltak a porosz liberálisokhoz és átvették Bismarckhoz való viszonyukat is.¹³ Az ifjúcseh körök azonban fokozatosan megváltoztatták nézeteiket, amelyekben a német kérdés noha fontos, de kétségtelenül nem domináns szerepet játszott. A porosz liberálisok gyengesége miatt csalódott ifjúcsehek 1864–65-ben ismét Franciaország felé fordultak, bár a bonapartista rendszerrel szemben kritikusan távolságot tartottak. A bismarcki Poroszországgal szembeni növekvő elidegenedés, a kislejtemet megoldás iránti ellenszenv, az ifjú- és az ócseheket közelebb hozta egymáshoz. Palacký, az ócsehek vezetője fokozatosan szkeptikusabb lett és azzal számolt, „hogy a leendő Németország szlávellenes blokk lesz”.¹⁴ Az 1866-os háború előestéjén tehát a cseh társadalom általában osztrák-hazafiúi és poroszellenes beállítottságú volt.¹⁵ Ez semmi esetre sem jelentette a hivatalos osztrák álláspont teljes átvételét. A csehek élesen kritizálták a bécsi politika mozdulatlanságát a német kérdésben és a „testvérháború” tételét is ellenségesen fogadták.¹⁶

Ez az osztrák patriotizmus a cseheket és a hasonlóan porosz-ellenes beállítottságú osztrák-németeket közelebb hozta egymáshoz,¹⁷ de a két nemzeti fél politikai közeledése nem történt meg. Ennek oka többek között abban rejlett, hogy a cseh politikai emigráció – hasonlóan a magyarhoz – a bismarcki „diversio” szolgálatában állt, melynek segítségével a porosz kancellár Bécsset gyors békekötésre akarta ösztökélni. A porosz megszálló parancsnokság Prágában felhívást intézett a „dicsőséges Cseh Királyság” lakosságához azzal az ígérettel, hogy a poroszok győzelme megadja a cseheknek azt a lehetőséget, hogy „jövendő sorsukat, hasonlóan a magyarokhoz, szabadon eldönthetik”.¹⁸ Ez a deklaráció volt az eredménye a néhány cseh emigránssal való együttműködésnek, mindenképp az 1848-as júniusi prágai felkelés volt diákvezérével, J. V. Frič-csel. Ő egy szűk, már 1863-ban R. Thurn-Taxis herceg körül létrejött cseh radikális csoporttal állt kapcsolatban.¹⁹ E csoport akkori programját egy politikai pamfletben hozták nyilvánosságra „A cseh korona sírámai” címmel, amelyet Berlinben nyomtattak és Csehországban 1866 nyarának végén kezdtek terjeszteni.²⁰ Ebben síkraszálltak – a cseh ellenes Habsburg politika szenvedélyes vádolása mellett – egy önálló, semleges, a csehországi németiséget nemzetként figyelembe vevő államért, amelynek „hidat” kellene képeznie a germánok és a szlávok között, hasonlóan, mint ahogy ezt Svájc, vagy Belgium tette az újlatinok és a germánok között. A radikálisok azon fáradoztak, hogy a csehek

politikai vezetőit osztrákkellenes megmozdulásokra mozgósítsák. Ezzel nem is egyszer, a hozzájuk közel álló ifjúcsehek körében értek el sikereket. A klasszikus „timeo Danaos et dona ferentes” mondás, amellyel az ifjúcseh vezér K. Sadkovský Frič kérdéseire válaszolt, a cseh közvélemény hangulatát találóan juttatta kifejezésre. Poroszországtól való félelmükben, amely „az első alkalommal lenyelne bennünket”, az ifjúcsehek elutasítottak „a poroszokkal minden tranzakciót” még akkor is, ha ehhez nekik „a nemzeti mandátumuk lett volna”, amivel, egyébként, fűzték hozzá, nem rendelkeztek.²¹

Az 6- és ifjúcseh vezetők tanácskozása 1866 júliusában (Palacký, Rieger, J. Grégr, Skrejšovský – a konzervatív feudális nemesség feje, H. Clam-Martinic gróf ezen nem vett részt –) osztrákpárti eredményre vezetett.²² A prágai békét és különösen Ausztria kizárását a német szövetségből, ami az osztrák–németek körében sokkot okozott,²³ a csehek nem titkolt megnyugvással fogadták, mindenekelőtt azért, mert megszűnt a cseh tartományok Németországhoz való traumatikus hatású kötődése. Az olyan német nemzetállam északon, amely föderatív és a délnémet államok önállóságát is respektálja, nem mint veszély jelentkezett.²⁴

Másrészt a Németországhoz való kötődéstől megszabadult Monarchiában a csehek reményei jobbnak tűntek. Egy államilag föderatív „pentarchia” terve, amit a csehek indítványára az ún. kis szláv kongresszuson Bécsben (1866. augusztus)²⁵ elvetettek, nem konkurálhatott a korona és az erősebb magyarok dualizmus alapján álló megegyezésével, mivel a dualizmus az osztrák–németek számára végül is elfogadható volt. A Magyarország önállósodása – noha az csak a Lajtán inneni területekre szorítkozódott – miatti veszteséget német liberális kormány beiktatásával egyenlítették ki. Ez a politikai siker segítette abban, hogy az 1866-os év liberális körökben tapasztalható nemzeti megrendülését legyőzzék. Ennek segítségével egyelőre semlegesítették a szeparatista, össznémet tendenciákat, a cseh tartományokból származó németek körében is.

A dualizmus a csehek körében felháborodási hullámot váltott ki. „A Monarchia egyedüli szláv népe, amely szociális struktúrája szerint olyan helyzetben volt, hogy a kiegyezésben részt vehetett volna”,²⁶ teljes kudarcot vallott, noha a csehek a liberális átalakulásokból és „a fellendülés hét kővér esztendejéből”²⁷ hasznot húztak. A cseh politikai vezetés, magyar minta szerint, egy távolra mutató államjogi program kidolgozásával reagált: az összes cseh tartomány gyűlési képviselő ünnepélyes deklarációja a cseh korona számára a magyarokéval megegyező állást²⁸ követelt 1868. augusztus 22-én. Ezzel egyidőben a csehek a passzív ellenállást hirdették, azaz minden új, lajtántúli intézmény bojkottját, ami mindenek előtt azt eredményezte, hogy a birodalmi tanácsban nem jöhetett létre föderalista többség. A cseh vezetés megkísérelte a cseh tartományi kérdést nemzetköziesíteni, és Oroszországban, valamint Franciaországban politikai támogatást keresett;²⁹ ezek a próbálkozások azonban sokáig csak mint „csendben ható alternatíva”³⁰ léteztek.

A helyzetet a cseh tartományokban hatalmas nemzeti tiltakozó mozgalom jellemezte, amelyben 1,5 millióan vettek részt (összehasonlításként: a cseh nép mintegy 5 millió lelket számlált). E tiltakozó mozgalomra vonatkozó számszerű adatok bizonyára túlzottak, ennek ellenére a Monarchiában ebben az időben nem volt ehhez hasonló. Noha a kormányservek keményen üldözték ezeket a mozgalmakat, nagy számban vettek részt rajtuk az eddig még passzív munkások és parasztok is. A kezdeményezés nem mindig a hagyományos politikai vezetőrétegekből indult el, hanem inkább az új demokratikus struktúrákból, vagyis az egyesületekből, az öngazgatású testületekből, amelyek a poli-

tikai vákuum idején, a porosz megszállás alatt (az osztrák hatóságok akkoriban beszüntették tevékenységüket) az ország közigazgatását vezették és ezáltal jelentőségben és öntudatban gyarapodtak.³¹

Ezzel a demokratikus mozgalommal „az újkori cseh nemzet kialakulásának” a folyamata is elérte csúcspontját.³² Palacký nyilvánosan kijelentette, hogy korábbi kétségeit legyőzte, s arra a szilárd meggyőződésre jutott, hogy „a nemzet élni akar és élni is fog”.³³ Az államjogi program is, amely egy anakronisztikus, rendileg orientált eszmé bélyegét viselte, ebben az időben „a demokratikus cseh nemzetállam jelszava lett”.³⁴

A válságban, amelyben a Habsburg monarchia abban az időben élt (a csehek mellett a lengyelek, a szlovének és befolyásos klerikális körök álltak a kormánnyal szemben heves opposícióban) és a feszült nemzetközi helyzetben a cseh mozgalom nem mulasztott el hatást gyakorolni magára a császárra sem. A gyors stabilizáció érdekében kényszerítette a császár a liberális kormányt a nem német népekkel való kiegyezésre; a csehek esetében ez a kísérlet teljesen eredménytelen volt.

Ilyen kísérő körülmények között nőtt a német-francia feszültség és végül kitört a háború. Milyen benyomásokat váltottak ki ezek az események a cseh tartományokban, és milyen álláspontot foglaltak el az egyes mérvadó körök? Az udvari köröket, a konzervatívokat (és néhány óliberálist is) sokkolták a porosz sikerek és kényszeredetten bár, de keresni kezdték a kibékülés útját az új Németországgal.³⁵ A liberálisok között és sajtójukban „össznémet lelkesedési hullámok” jöttek létre. A prágai Tagesbote aus Böhmen még 1870 elején azt írta, hogy gondosan el kell különíteni, mit diktál nekünk a német érzésünk és osztrák öntudatunk. A porosz győzelmek után egyértelműen eluralkodott a „lelkes szimpátia a háborút viselő törzsrokonok iránt”, amely lelkesedés elment egészen a porosz hódítások igazolásáig is.³⁶ A csehek ezzel szemben – Skrejšovský kivételével, aki arról beszélt, hogy egy Szajna parti győztes veszélyesebb lenne a cseh nemzet számára, mint egy Odera parti győztes³⁷ –, a bonapartizmussal szembeni szorongó érzéseik ellenére Franciaországgal szimpatizáltak és annak győzelmét várták.³⁸ Napoleonról – nem teljesen jogtalanul – azt feltételezték, hogy győzelme esetén Németországot az 1866 előtti határokra vetné vissza, és a német szövetséget Ausztria befolyása alatt újítaná meg: „ez az a folyamat, amelytől a cseh nép a leghatározottabban idegenkedik”.³⁹ Az ócsehek a hosszantartó harcot találták a legjobbnak és azt remélték, hogy egyik fél sem lesz győztes, mert Napoleon győzelme „ugyanazokat a félelmeket váltaná ki, mint amelyeket a porosz győzelmek ébresztettek”.⁴⁰

Az ifjúcsehek még érthetőbben fogalmaztak: „Poroszország győzelme több kárt okozna számunkra, mint hasznot”, főleg azért, mert ezáltal „a német törzs dominanciája a Lajtántúlon fennmaradna és megerősödne”.⁴¹

A poroszok győzelme után, 1870 augusztusában ez a hangulat még jobban felerősödött. A teljes cseh sajtóban (a „Politika” sem kivétel) a poroszok által folytatott háborút visszataszító és agresszív jellegűnek ábrázolták.⁴² A cseh vezetők a francia vereség nyomán „közös vesztesként érezték magukat. . . , és azt gondolták, hogy a leendő német császárság már holnap elkezdődik és a cseh nemzetet tűzzel-vassal ki fogják irtani”.⁴³ A porosz hadvezetés nyomására és Bismarck államművészete következtében a csehek körében nagyobb aggályok keletkeztek, mint bárhol Európában: Franciaországgal együtt Németország minden szomszédja veszélyben van és „mi csehek vagyunk az elsők a sorban”.⁴⁴ Ezt a hangulatot a német nyelvű lapok lelkesedése és egy osztrák-német szövetség követelése még csak erősítette.⁴⁵ A cseh közvéleményt a más európai

hatalmakra tett utalások megnyugtatták, akik „az egyensúly megőrzéséről gondoskodni fognak”.⁴⁶ Az Oroszországra történő utalások nemcsak az ócseh újságokban jelentek meg (gyakran a „Politik”-ban is), hanem az ifjúcseh sajtóban is,⁴⁷ idővel azonban itt a francia köztársaság lelkes dícsérete az általuk kultivált orosz rajongást majdnem teljesen háttérbe szorította.⁴⁸

A német császárság megalapításának visszhangja általában negatív volt.⁴⁹ Az ifjúcsehek lemondtak a porosz liberalizmus iránt érzett korábbi szimpátiájukról. „Hol vannak az alkotmányért küzdők. . . elmentek a porosz hátultöltős fegyverekkel a háborúba és láncokkal. . . a kezükön tértek vissza.”⁵⁰

Az új német birodalom gyors osztrák elismerése és Bécs lemondása a prágai béke határozatainak alkalmazásáról (Beust 1870 decemberi jegyzéke) a csehek és a csehországi németek körében eltérő reakciókat váltottak ki. A német sajtó követelte „a két birodalom baráti viszonyát”,⁵¹ a cseh orgánusok támogatták a semlegességet és arra figyelmeztettek, hogy a Monarchia „Németországtól való függésbe kerül”.⁵² Az osztrák–német szövetség „az első lépés egy német–nemzeti, támadó jellegű szövetség irányába Ausztria nem német nemzetei ellen”.⁵³

Ausztria–Magyarországon, amelyet az Európában végbement 1870–71-es politikai változások a legerősebben érintettek,⁵⁴ a csehek voltak leginkább nyugtalanok. Vezető testületük, a küldöttök klubja, megalkuvásnak tekintette, hogy álláspontját nyilvánosan közzétegye: „A cseh nemzet következetesen elismeri a nagy német nemzet különböző törzseinek teljes jogát arra, hogy egy államjogi egységbe szerveződjön, amint ennek szükségét érzi.” De más törzsek erőszakos kényszerítése, amelyek egy másik államhoz hűségesek akarnak maradni, „a törzsek szabad önrendelkezési elvének a megsértése lenne”. Ugyanez érvényes arra az esetre is, ha Németország a francia nemzetre egy meghatározott kormányzási formát kényszerítene, vagy területéből bizonyos részeket elragadna. Ezzel összefüggésben jelent meg a cseheknek az akkori Európában egy különlegesnek számító szolidaritási nyilatkozata⁵⁵ a levert Franciaország mellett. (Ez a nyilatkozat a francia diplomácia sürgetésére volt visszavezethető.) A csehek nem tagadhatják meg, így a memorandum, „a nemes és dicső francia nemzettől őszinte együttérzésüket, akik ma még önrendelkezésük szabadságáért és hazájuk védelméért harcolnak”. A memorandum arra is figyelmeztetett, hogy a porosz hódítások új háborúk kimeríthetetlen forrásaivá válhatnak. A deklaráció ezzel egy időben elismerte Oroszország jogát az 1856-os párizsi szerződés Fekete-tengeri záradékainak annullációjára és követelte Ausztria közeledését Oroszországhoz. A modern értelemben vett nemzeti önrendelkezési jog elve képezte a dokumentum alapját⁵⁶ és a Monarchia belső viszonyaira is vonatkozott, „mi szerint a népek szabad önrendelkezése alapján, Ausztria békésen és szabadon alakuljon át”.

Közvetlenül Magyarország sikeres pacifikálása után a Monarchia problémáinak súlypontja a Lajtántúlra tolódott át. A császárnak az uralkodó német-liberális párttal szembeni politikai ellenszenvéhez a németeknek az állammal szembeni megbízhatatlanságának a gyanúja is párosult, amely megbízhatatlanságot a poroszérzeltség és az „össznémet” törekvések jelentették. Az oppozíció, akár a német klerikálisoké, akár az államjogi törekvéseket képviselő lengyeleké vagy cseheké, összbirodalmi hazafias módon lépett fel ez ellen és az államérdek szempontjából megbízhatónak tűnt. Udvari körökben elterjedt az a vélemény, hogy Németországgal szemben most egy erősebb védőgátat kell emelni. Ebből az álláspontból nézve úgy tűnt, hogy a csehek (és a lengyelek is) az állam elvárásainak „majdnemhogy jobban megfelelnek, mint a németek”.⁵⁷

Az ellenzékkel való kiegyezés Potocki konzervatív „császári” kormányának feladata lett 1870-ben, 1871-ben pedig Hohenwarté. A hasonló cél ellenére a két kísérlet különbözőképpen alakult. A galíciai lengyelek autonómiáját a német liberálisok még elfogadták; a tervezett cseh kiegyezésre azonban a felháborodás és az ellenállás hullámával reagáltak. Ha nemzeti érdekekről volt szó, a reformnak⁵⁸ a politikailag konzervatív jellegét a galíciai alkalmazásban nem találták olyan visszataszítónak, mint a csehországi lehetséges megvalósítását. „Igazán jól lengyelesíteni és magyarosítani lehetséges”, írta akkoriban Ignaz Plener, „de a németeket csehesíteni már nem”. A csehországi németek és a többi osztrák-német szövetségét – mindenekelőtt „az összbiriodalmi parlament segítségével”⁵⁹ – a német-liberális körökben az osztrák németiség egységének és nemzeti létének elementáris feltételeként tekintették.⁶⁰ Noha, Plener szerint is, az ausztriai német nemzetet Hohenwart gróf kormánya „sem veszélyeztette”,⁶¹ egyrészt azonban a nemzeti gyengeség érzése az 1866–67-es események során, másrészt a porosz győzelmek következtében megerősödő öntudat még kevésbé tette az osztrák németiséget kompromiszsumképpé, mint korábban.⁶² Ehhez jött még a konzervatív fordulat elutasítása.

Ez volt az alapja a nemritkán felfokozott reakcióiknak. Az alkalmat a német-liberális vezérek bécsi találkozója jelentette 1871 februárjában, amelyen a német nemzeti egység védelmét minden lajtántúli tartományban közös feladatként határozták meg.⁶³ Különösen agresszívan támadták Csehország autonómiáját, amelyet egy barbárállam megalakításaként és a csehek nagyhatalmi tervei előtti kapitulációként értékelték; ezeket a terveket alkalmasint „a németek megerősökölése” nélkül nem lehet megvalósítani.⁶⁴ A németek igénye a Lajtántúli területek fölötti uralomra, amely igényt liberális érvelések, történelmi szolgálatok és kultúrcivilizációs megfontolások alapoztak meg, a német-liberálisok sajtó orgánumaiban nyíltan kifejezésre jutott.⁶⁵ A csehországi németek sorából, különösen az ifjúliberálisokéból (többek között Pickert) „fájdalomkiáltások” hangzottak föl, amelyeket „Germánia-anya” címére, azaz a frissen alapított német birodalom címére irányítottak.⁶⁶ Ezek a „fájdalomkiáltások” Németországban, különösen a nemzeti liberálisok körében erős visszhangra találtak. Az egész országban kibontakozó szolidaritási nyilatkozatok sora mellett J. Miquel a nemzetgyűlésen, egyik beszédében kifejezte a szimpátiáját az osztrák-németek uralmi igénye mellett, „legalább az ősi német birodalmi tartományok területére”.⁶⁷

Hasonlóan ehhez az agitációhoz, a cseh oldalon a tervezett kiegyezés győztes-provokatív interpretálása állott, amely abban a kijelentésben érte el csúcspontját, hogy egy cseh állam létrejötte „a német birodalom restaurációjára lenne válasz”.⁶⁸ Egy 1871. október 9-én kelt hivatalos nyilatkozatban, amelyben arról volt szó, hogy a cseh javaslatok „a szomszédos Németországgal szemben ellenséges szándékot nem tartalmaznak”,⁶⁹ Rieger megkísérelte a mérleget egyensúlyba hozni.

A cseh kiegyezés ügye, azaz Csehország autonómiája, illetve a cseh tartományok kérdése Cislajtániában, 1871-ben konkrét formát öltött a kormány és a cseh-államjogi ellenzék közötti tárgyalásokon. A tervezet semmi esetre sem volt problémamentes. A kiegyezés egyrészt lépés volt az állami önrendelkezés felé, amely területen a csehek eddig még nem voltak egyenrangúak, miközben a Rieger-féle nemzetiségi törvény a cseh tartományokban élő németek számára „az egyenjogúság elvének az elképzelhető legnagyobb végrehajtását” garantálta.⁷⁰ A kiegyezés másrészt politikai visszalépést jelentene, mert a tervezett önálló intézményekben a hatalmat túlnyomórészt a konzervatív elemek gyakorolnák. A politikai vezetés által kidolgozott, nem világos, túl bonyolult kiegyezési

mű (az ún. alaptörvények, amelyeket a cseh történelmi nemesség vezére Clam-Martinić gróf dolgozott ki) a későbbiekben többet jelentene, mint egy csak Csehországra korlátozó reform. A kiegyezés keretében a császár elkötelezné magát, hogy „birodalmunk többi tartománya és népe jogos igényének is” eleget tesz.⁷¹

A csehek merevsége (különösen Clam-Martinić gróf és nem Rieger merevsége miatt, aki a tárgyalások során a tulajdonképpeni szóvivő volt) és a kormány határozatlansága miatt a tárgyalásokra legkedvezőbb időpontot, az 1870-es évet elmulasztották, amikor a háború kimenetele még bizonytalan volt. A kiegyezés ellenségei, a német-liberálisok a magyarok, a bécsi bürokrácia, Rauscher bíboros, a hadsereg széles rétegei, az osztrák birodalmi kancellár, Beust, eközben időt nyertek, hogy újjászerveződjenek. Az így létrejött nyomás a császárra, annál hatékonyabb volt, minél inkább nőtt Bécsben az a meggyőződés, hogy Ausztriának meg kell egyeznie Németországgal.⁷² Az új német birodalom magas személyiségeinek aggályai a cseh kiegyezéssel szemben (mindenek előtt Vilmos császár megnyilatkozásai, amelyeket Bismarck formális cáfolata még jobban aláhúzott)⁷³ olyan fegyvert adott Beust kezébe, amellyel megadta a kiegyezésnek a kegyelmdöfést. Hohenwart kormánya benyújtotta a lemondását és az ingadozó császár az 1871. szeptember 12-i leirat ünnepélyes kinyilatkozásai nagy részét visszavonta.⁷⁴ A csehek új engedményeket tettek, mindenekelőtt egy új jogi konstrukcióba való beleegyezésüket adták, amely a cseh alkotmányt az osztrák (lajtántúli) alkotmányból és nem a cseh államjogból vezette le.⁷⁵ De ez a meggondolás is tovább ment, ez megfelelt annak a státusznak, amellyel a csehek a Monarchia végéig rendelkeztek. A csehek bekerülése a birodalmi tanácsba a föderalista pártok számára reális lehetőségeket nyújtott arra, hogy ebben a testületben többségbe kerüljenek. Ebben az esetben a csehek számára kilátás nyílt további nemzeti kívánságok megvalósítására – amennyiben a cseh kérdés ott szerepet játszana – a Monarchia is kiterjeszthette volna cselekvési szabadságát, különösen Németország vonatkozásában, tehát éppen azon a területen, ahol a csehek leginkább érintettek.

A büszke és doktriner Clam-Martinić ezt a lehetőséget szigorú nem-jével megsemmisítette; a cseh vezetők ebben egyetértettek vele.⁷⁶ A cseh államjogi ellenzék mindkét koalíciós partnere, a konzervatív történelmi nemesség és a cseh nemzeti párt, visszatértek az 1868-as deklaráció eléggé messzematató programjához és a következetes passzív rezisztenciához.⁷⁷ Az erősen felháborodott és csalódott cseh közvéleményben ez a fordulat hangos helyeslést váltott ki; ez nem teljesen érthetetlen ha szem előtt tartjuk a császár adott – és be nem tartott – ígéretét és ennek győztes visszhangját a német sajtóban, és azon kívül meggondoljuk, hogy a csehek korábbi követeléseit illetően és a magyar kiegyezéssel összehasonlítva nagy engedményeket tettek.⁷⁸

Ennek ellenére a cseh vezetésben volt engondolás. Mindenekelőtt a konzervatív nemesség mutatkozott hajthatatlannak. E kislelétszámú, de még mindig hatalommal bíró, a monarchia iránt lojális és radikalizmus ellenes csoportosulás meglepő magatartását, amelyet – ugyan nem teljesen megnyugtatóan – a vezető személyiségek politikai temperamentumával igyekeztek magyarázni. Ez a csoport már semmiben sem egyezett az 1618-at megelőző idők lázadó cseh báróival. Palacký is, akit Skrejšovský is támogatott, éppen ilyen hajthatatlan álláspontot képviselt, személye révén keresztülvitte azt és merev önfejűséggel meg is tartotta azt 1876-ban bekövetkezett haláláig.⁷⁹ Palacký ebből az időből származó írásait haragos szenvedély jellemzi, amellyel a németeket, magyarokat és zsidókat támadja.⁸⁰ Ha a németeket gyakran igyekezett differenciálni⁸¹ – ez a cseh

politikai tudatba gondolati sztereotípiaként vésődött be: „nem mindegyik német olyan, mint a másik” – történelemfelfogásából a németek örök agresszivitásának képzetét vezette le, amit a legutóbbi győzelmek csak fokoztak.⁸² Evvel függ össze „Ausztriától való belső elfordulása is.”⁸³ Palacký előre látta azt is, hogy a külpolitikában a Németországtól való függésnek és a belpolitikában a német–magyar „fajdespotizmusnak” szükségképpen a Habsburg monarchia széteséséhez kell vezetnie.⁸⁴ Az ellensúlyt Oroszországban látta. Egy orosz „univerzális monarchia” veszélye már nem tűnt olyan akutnak, mint 1848-ban, mert „minden tisztességes nép ellenállna”.⁸⁵ Kaizl véleménye szerint Palacký esetében inkább „pózzról és talán fenyegető taktikai diverzióról” van szó, amelyek a cseh politikai közvélemény tudatában gyökeret vertek.⁸⁶ Ezekből a meggondolásokból vezette le Palacký az újlatin és a szláv faj szövetségének történelmi szükségszerűségét,⁸⁷ amely szövetségnek a csehek jövőjét biztosítani kell, mert „a németeket ellenségeik túlsúlya keleten és nyugaton végülis le fogja győzni”.⁸⁸

A 19. század 70-es éveinek cseh politikai gyakorlatában ez a perspektivikus vízió naív, türelmetlen és elkorcsosult számíthatássá fajult, amelynek lényege „az egyedüli remény – a háború”.⁸⁹ A kívülről történő beavatkozásban való hit nemcsak Skrejšovskýra volt jellemző.⁹⁰ De éppen ez a kalkuláció mutatkozott tévedésnek. A várt nyugtalanság és viszály helyett a stabilitás és egy új egyensúly korszaka köszöntött Európára és a Habsburg monarchián belül is konszolidálódott a helyzet. A nehézségek ellenére a dualizmus életképesnek mutatkozott és a német-liberális kormány túlélte az 1873-as krízist is. Ilyen körülmények között és a kormány oldaláról megnyilvánuló következetes és semmi esetre sem liberális üldözések nyomán a cseheknek nem sikerült egy olyan tömeges ellenállást szervezniük, mint az 1867–70-es években. A cseh sajtó erős propagandát folytatott, gyakori dinasztiaellenes és az állammal szemben ellenséges vonásokkal, és ugyan a cseh állam önállóságának 1866-ban nyilvánosságra hozott eszméje nem veszítette el teljesen vonzerejét, de a gyakorlatban „egyetlen kéz sem mozdult”.⁹¹ Skrejšovskýnak a kormány bojkottjára irányuló terve és az ellenállás más radikális formái soha sem valósultak meg. Az 1871-es vereség után a cseh közvélemény, noha mint korábban, oppozícióban maradt, de tulajdonképpen passzív magatartást tanúsított.⁹² A német-liberális kormány teljesen ignorálta a cseh kérdést. A passzív rezisztencia alatt felgyülemlett energiák az ó- és az ifjúcsehek között dülő kegyetlen belső csatározásokban törtek ki. A német liberalizmus egykori egységének fokozatos széttöredezése ellenére az osztrák–németek olyan erőnek bizonyultak, amely belátható időn belül képes volt arra, hogy uralmát igazolja, és amelyet az egyszeri, közvetlen „támadás” nem tudott megtörni.⁹³

A cseh külpolitikai meggondolások is téveseknek bizonyultak, különösen Németországot illetően. Berlin közép-európai hegemoniája gyorsabban szilárdult meg, mint ahogy a csehek azt gondolták, s mind azok, akik más hatalmak aktív beavatkozását remélték. Németország belső fejlődésének külsőleg, drámai megrázkódtatásai (a kultúrharc stb.) inkább a felemelkedés kísérő jelenségei voltak, s nem ahogy ezt a csehek vélték, fékezdi. Azok a hatalmi konstellációk, amelyek a cseh kiegyezési kísérlet meghíúsulása idején alakultak ki, tartósnak bizonyultak. Bismarck birodalma olyan hatalmi tényező lett, amellyel még Bécsnek is – és nemcsak a politikailag izolált cseheknek is – fokozatosan számolnia kellett.

1871 után egész Európában aggodalommal szemlélték Bismarcknak a jövőre vonatkozó terveit. Ausztriának is sok idő kellett, amíg legyőzte ezt az aggodalmát, a cseheknek még több. Az a belátás, hogy a német realitás „egészen más”, mint amilyenek a 70-es

évek elején tűnt, a csehek körében csak fokozatosan nyert tért. Bismarckot „nem ragadta el a végletekig a nemzeti jelszavak ideológiája”,⁹⁴ de a csehek mégsem szabadultak meg a gyanútól, hogy Bismarck nem vetette el teljesen Ausztriára vonatkozó annexiósi igényeit. E háttér előtt látni kell egy kortárs kijelentését is, hogy nevezetesen a csehek „ami Bismarckot illeti, mindig erősen túloztak”.⁹⁵

Ami a Habsburg monarchiát illeti, a „vaskancellár” azt a nézetet vallotta, hogy „a Monarchia megtartása Németország számára az európai egyensúly követelménye”.⁹⁶ A vele szembeni kapcsolatot azonban államilag és nem nemzetiként fogta fel. Beállítottságának része volt a viszonylag hideg, részvételen viszony a birodalmon kívüli németekkel szemben, beleértve Ausztria németjeit is, ami egyébként lényegében a birodalmi német közvéleményre is vonatkozik. A kancellár, akinek politikai koncepcióiba nem illettek az osztrák-németek, mint liberálisok és katolikusok, mégis elég erősnek érezte őket ahhoz, hogy a hatalmat a Monarchiában megtartsák.⁹⁷ Anélkül, hogy azt a kérdést közelebbről megvizsgálánánk, mennyire pontosan tartották be Bismarck idején a Monarchia belső ügyeibe való be nem avatkozás elvét, megállapítható, hogy a birodalmi kancellár számára, mint ahogy az először az 1871-es cseh kiegyezési kísérletnél megmutatkozott – a dualista rendszer megőrzése vitathatatlan előfeltétel volt e principium alkalmazásához.⁹⁸ Bismarck mindig a következő véleményt képviselte: „Kis nemzetállamok létrehozása Európa keleti felén lehetetlen; ott csak történelmi államok lehetségesek.”⁹⁹ Ezzel eltávolodott az osztrák-németek „össznémet” tendenciájától, ezzel egy időben azonban fellépett a régió más népeinek államjogi aspirációi ellen, mindenek előtt a lengyelek és a csehek ellen.¹⁰⁰ Németország és Ausztria–Magyarország dualista erőinek hasonló érdekei tehát a Habsburg monarchia nem német népei állami egyenjogúsági törekvéseinek gátat szabtak, ami – ameddig Közép-Európában a hatalmi viszony nem változnak meg – az 1867-es decemberi alkotmány érintetlenségében és többek között kevésbé német színezetű lajtántúli centralizmusban jutott kifejezésre.

A cseh politikának végül is ezekből a körülményekből le kellett vonnia a konzekvenciát. Az első jelek már rövidebb idővel 1871 után érzékelhetőek voltak, leginkább a gyakorlatiasan gondolkodó morvaországi cseheknél. Az új programot elsőként az ifjúcsehek egyik reprezentánsa, E. Grégr fogalmazta meg Palacký halálának évében, amikor kifejezetten Németországra utalt: „Az alaptörvény keresztülvitelét Ausztriában lehetetlennek tartom, főleg amióta Németországot egyesítették és Európa legnagyobb katonai hatalmává lett.” „Mi csehek egyedül”, vélekedik tovább, „túl gyengék vagyunk ahhoz, hogy szövetkezett ellenségeinket, a németeket és a magyarokat legyőzzük”. Az államjog helyett – ami; ahogyan provokatívan megjegyezte a kiszabott jog nélkül „egy fityinget sem ér” –, Grégr a természetes jog eszméjét támogatta, lényegében csak a nemzeti autonómiát. Hasonló szellemben nyilatkozott a passzív ellenállás radikális taktikája ellen és egy aktív, államigénlő vagy legalább az államot nem tagadó politika mellett.¹⁰¹

A politikai orientáció fokozatos változásával elkezdődtek a Németországról alkotott cseh elképzelések korrekciói. Grégr átfogó tudósítása az 1884-es németországi tanulmányútjáról, ennek a bizonyítéka. A széttagolódás iránti hagyományos német hajlam véleménye szerint már a múlté. Németországot, habár porosz szellemben is, de valójában egyesítették. De mégsem tanácsos „a brandenburgi homokzátont” támogatni. Grégr nézete szerint Németország „nemcsak politikailag, nemzetileg, hanem gazdaságilag is teljesen fejlett állam” és növekvő „látható jólét” jellemzi. Ez a fejlődés a szomszédos népek számára fenyegetést rejteget, de a csehek nyugodtak lehetnek. A poroszosodás

belső folyamata még nem zárult le, és Németországnak sürgetőbb gondjai vannak annál, hogy a „mi osztrák poroszimádóink hívó szavára figyeljen”. Németországnak szüksége van Ausztria „barátságára”, amelyet „ha okosan kormányoznak, nem kell félnie Németország növekvő hatalmától”.¹⁰²

Noha Gréger cikke bizonyára nyugtatólag hatott, a szerző relatív optimizmusát nem tekinthetjük mesterkéltnek. Németország közép-európai¹⁰³ hegemóniája és az osztrák-magyar dualisztikus rendszer közötti összefüggés megghiúsította a dunamenti monarchia fejlődését a trializmus vagy a föderalizmus irányába és egyúttal behatárolta Németország szomszédos népeinek államalapító lehetőségeit. Másrészt a helyzet nem volt olyan kilátástalan és a határok, amelyeket e népek között húztak meg, nem voltak olyan szűkek, hogy együttes fejlődésüket megakadályozhatták volna. Nem feltűnő, hogy a terület államnemzeteivel ellentétben (pl. a magyarok és bizonyos fokig a galíciai lengyelek is), amelyek esetében az állam a nemzeti energia nem kis részét nyelte el, azoknak a népcsoportoknak a fejlődése, amelyeknek nem volt saját államuk (pl. a nyugati lengyelek, az „orosz” lengyelek, a csehek), gyorsabb volt? A kívülről irányított lehetőségek behatároltsága az állam területén és a társadalmi potenciál ebből következő koncentrációja a belső eseményekre, a saját nemzeti társadalom kiépítésére és fejlődésére, figyelemre méltó sikereket hozott a társadalomban, a kultúrában, sőt a politika demokratizálásában is.

Az 1871 utáni évtizedek cseh realitása érdekes és eddig még nem eléggé kutatott képet ad a társadalmi, de a nemzeti-politikai fellendülés lehetőségei utáni keresésről, az adott keretben is.¹⁰⁴ A gondot jelentő dolog, t.i. Németország kis szomszédainak szűkreszárt lehetőségei az állami önmegvalósításra, továbbra is megmaradt és ezek a népek kétszeres fájdalommal vették ezt tudomásul. A csehek sorsa, de az osztrákoké és a kelet-európai német kisebbségé is, ennek beszédes bizonyítéka.

JEGYZETEK

1. Tekintettel a munka korlátozott terjedelmére és céljára, az általános események bemutatását a legszükségesebbekre redukáljuk. A cseh tartományoknak az ebben az időszakban végbement fejlődéséhez lásd: *Prinz, F.*: Die böhmischen Länder von 1848 bis 1914. In: Bosl, K. (hrsg.): Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. 3. köt. Stuttgart, 1968, különösen 70–154. *Urban, O.*: Česká společnost 1848–1918. Praha, 1983, 192–272.
2. *Slapnicka, H.*: Die Stellungnahme des Deutschtums der Sudetenländer zum „Historischen Staatsrecht”. In: Birke, E.–Oberdorffer, K. (Hrsg.): Das böhmische Staatsrecht in den deutsch-tschechischen Auseinandersetzungen des 19. und 20. Jahrhunderts. Marburg–Lahn, 1960, 17.
3. Vö. *Lades H.*: Die Tschechen und die deutsche Frage. Erlangen, 1938, 209. A csehek és a morva németek politikai képviselője (a küldöttek kb. 2/5-e) a 19. század 60-as éveiben túlnyomó részt a liberális párt kezében volt, amelyhez a német érzelmű nemesség is, az ún. alkotmányhű nagybirtok csatlakozott. A csehországi németek reprezentatív sajtóorgánuma a „Tagesbote aus Böhmen” (TaB), a prágai specifikus német- zsidó réteg szócsove a „Bohemia” (B) c. napilap volt.
4. Ez volt az ún. konzervatív történelmi nagybirtok, a hazafiasan gondolkodó nemesség (a küldöttek mintegy 1/5-e) frakciója, amely a csehekkel különösen az államjogi és nemzetiségi kérdésekben együttműködött. A „Vaterland” c. bécsi napilap ennek a nemzeti csoportnak az erős befolyása alatt állt. *Okáč, A.*: Rakouský problem a list Vaterland, 3. köt. Brno, 1970.
5. A cseh, politikailag aktív társadalom – az integráció a morvaországi csehekkel a 19. század 60-as éveiben még nem zárult le – leginkább az iskolázott polgári rétegből állt, amely ekkor még túlnyomórészt kétnyelvű volt. A cseh „Nemzeti Párt”-ban, amely lényegében a napilap olvasóköreivel volt azonos, már 1863-ban két különböző, szervezeten és ideológiailag még nem tökéletesen körvonalazódott áramlat jött

- létre: – az ó- és az ifjúcsehek. A ócsehek vezetői voltak a cseh parlamenti képviselő hangadói (a küldöttek kb. 1/3 része), a demokratikus ifjúcseh kisebbségnek pedig nagy befolyása volt a sajtóra. Az ócsehek szövetsége a „Pokrok” c. napilap lett, az ifjúcsehek véleményét a „Národní listy” (NL) terjesztette. A J. S. Skrejšovský által kiadott német nyelvű „Politik” (P) a hatvanas évek első felében az ifjúcsehekhez, majd az ócsehekhez közeledett.
6. A csehek nagyjából Palacký véleményét osztották, miszerint a „világcentralizáció” időszakában és a nagyhatalmak árnyékában (ide csak Angliát és Oroszországot sorolta) a többi nép teljes állami szuverenitása kétségessé válik, illetve az a kis népek számára teljesen lehetetlen. *Palacký, F.*: Spisy drobné. I. köt. Praha, 1898, 179.
 7. Még Sedan után is így írt a cseh sajtó: „A fő veszély számunkra nem az északi császárságban, hanem még mindig délen van.” Ezzel Bécsre gondoltak. (Pokrok, 1870. dec. 11.) „A Habsburg reformtervet (Fürstentag 1863, müncheni megbeszélések, amelyen számos csehországi német is részt vett stb.) a cseh elutasították.
 8. *Lades*, 1938, 197.
 9. Uo. 192, 206.
 10. *Holeček, J.*: Pero. 4. köt. Praha, 1925, 100.
 11. *Lades*, 1938, 199.
 12. A Bismarck-kal szembeni elidegenedés Palackýnál a német kérdéshez fűződő viszonyának tartós komponensét képezte.
 13. *Lades*, 1938, 197 és kk. Politik 1862. dec. 3. Ezt a beállítottságot az is okozta, hogy a cseh közvélemény keveset tudott Németországról. Az egyedüli külföldtudósító Németországból, aki főleg politikával foglalkozott egy baloldali irodalmár, a lausitzi Ruffer volt, aki részt vett Garibaldi nápolyi bevonulásában.
 14. *Lades*, 1938, 211.
 15. Vö. többek között: Politik, 1866. ápr. 4., *Beer, A.*: Památnosti mého podomování. Jindřichův Hradec, 1978. A cseh tartományok közvéleményére egy kortárs visszaemlékezései a jellemzőek, amelyekben leírja, hogy akkoriban milyen gondtalanul, csak a „szülőföld lehetőségeivel foglalkozva éltek”, anélkül, hogy a „porosz-osztrák konfliktusnak több figyelmet” szenteltek volna. *Heller, S.*: Z minulé doby, 4. köt., Praha, 1923, 67. Ez a jellemző a későbbi időszakokra és a csehországi németekre is, mint ahogy ezt a többi forrás igazolja. Az európai nagy eseményekre való tekintettel „kifejezetten szegényezés fog el bennünket a kicsinyes kérdések miatt, amelyeket itt szellőztetünk”. – Bohemia, 1870. szept. 6.
 16. Pl. Politik, 1866. ápr. 15., *Lades*, 1938, 241.
 17. Handbuch der böhmischen Länder, 3. köt., 1968, 126.
 18. *Raupach, M.*: Bismarck und die Tschechen im Jahre 1866. Berlin, 1938, 8.
 19. *Zapletal, V.*: Kníže JUDr. Rud. Thurn-Taxis. Brno, 1931. Skrejšovský részvétele, amit egy jól informált kortárs megjegyez a mai napig nem bizonyítható megbízhatóan.
 20. *Kotik, A.*: Pláč koruny české. Praha, 1919. *Borský, L.*: Znovudobytí samostatnosti. Praha, 1928, 12.
 21. *Tiema, K.*: Život Dra. Julia Grégra. Praha 1896, 208., *Holeček* 4. köt. 1925, 111.
 22. Hasonlóan osztrák barát magatartást alakítottak ki a Deák Ferenc körül csoportosuló magyar vezetők is. *Handk, P.*: Die Geschichte Ungarns. Budapest, 1971, 367, 371.
 23. Az osztrák németiség e „Fehérhegyét” figyelembe véve, a „németeket aggódo és félelmet keltő érzés fogta el”. *Fischhof, A.*: Österreich und die Bürgerschaften seines Bestandes. Wien, 1869, 11., *Wandruszka, A.*: Großdeutsche und kleindeutsche Ideologie. In: Kann R. A.–Prinz, F. (Hrsg): Deutschland und Österreich. Wien–München, 1980, 139 és kk.
 24. A cseh sajtó (pl. Politik, 1866. szept. 30., 1867. jan. 31.) elismerte, hogy a poroszok csehországi magatartása „szimpátiát keltett”, de figyelmeztette a cseh közvéleményt a poznanai (nyugati) lengyelek példájára utalva. „Ha Németország a föderációs alapon egyesülne, az számunkra nem jelentene veszélyt; számunkra csak egy, Poroszország által központosított Németország lenne veszélyes.” – Prušáci v Čechách. Praha, 1870. Lo.
 25. *Zeithammer, A. O.*: Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichversuche 1865 bis 1871. I. köt. Praha, 1912, 15, 20. A Bécsben képviselővel nem rendelkező ifjúcsehek az ócseh vezetők eljárási módszereivel értettek egyet. Vö. *Havránek, J.*: Česká politika, konservativní aristokraté a usporádání poměrů v habsburské říši v l. 1860–1867. SbH, 17, 1970, 79.
 26. *Görlich, E. J.–Romanik, F.*: Geschichte Österreichs. Innsbruck, 1970, 419. *Denis, A.*: Čechy po Bílé Hoře 2. köt. Praha, 1911, 669.
 27. *Benedikt, H.*: Die Monarchie des Hauses Österreich. Wien, 1968, 157.
 28. Minulost našeho státu v dokumentech. Praha, 1971, 278 és kk.

29. *Kazbunda, K.*: Pouť Čechů do Moskvy a rakouská diplomacia. Praha, 1926. *Uđ.*: Deux memorandes de Rieger. In: *Le Monde Slave*, 6, 1925. *Birke, E.*: Französische Beziehungen zu Ost-Mitteleuropa im 19. Jh. In: *ZfO*, 6. 1957, 379. Skrejšovský ezzel szemben 1868 tavasza óta üldözni kezdte a porosz vonalat. A Politik támogatta Németország egyesítését Berlin vezetése alatt, beleértve a délnémet államokat is, Bismarcknak nincsenek annexióis tervei a cseh tartományokkal szemben, amik egyébként is Oroszország és Franciaország ellenállásába ütközének.
30. *Handbuch der böhmischen Länder* 3. köt. 1968, 145. A differenciálódás itt is megfigyelhető. Az ifjúcsehek nagyobb távolságot tartottak Oroszországgal szemben (*Grégr, E.*: *Deník* 1. köt. Praha, 1908, 182., *Heller* 1. köt. 1916, 83.) és kritikusabbak voltak a bonapartista rendszerrel szemben is. (NL. 1869. júl. 20.)
31. *Havránek*, 1970, 83., *Kořalka, J.*–*Crampton, R. J.*: Die Tschechen. In: *Wandruszka, A.*–*Urbanitsch, P.* (Hrsg) *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. 3/1. köt. Wien, 1980, 503.
32. *Purš, J.*: Tábory v českých zemích 1865–1871. In: *ČsČH*, 6. 1958, 687., *Chlebowczyk, J.*: Procesy narodotwórcze w wschodniej Europie środkowej. Warszawa, 1975, 187., *Wereszycky, H.*: Pod berlem Habsburgow. Kraków, 1975, 178.
33. *Řulacký*, 1898, 292.
34. *Urfus, V.*: Die Ausprägung der Idee des historischen böhmischen Staatsrecht in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts und der österreichisch-ungarische Dualismus. In: *Vantuch, A.*–*Holotík, L.* (Hrsg): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich* 1867. Bratislava, 1971, 553., *Denis*, 1911, 740.
35. „Mélyen megrendültem” – írta Sedan után Ignaz Plener 1870. szeptember 4-én. Az osztrák külpolitikában megengedhetetlen Németországhoz halogatás nélkül, tevőlegesen csatlakozni. In: *Molisch, P.*: *Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918*. Wien–Leipzig, 1934, 67.
36. *Tagesbote*, 1870. aug. 9., dec. 2. A német császárság, „amelyért nem tudunk lelkesedni”, mert a sokszínűséget likvidálja, „hogy abban a szabadság védelmezőjét azonnal megsemmisítse”. *Tagesbote*, 1870. dec. 7. A Bohemia aggodalmát fejezte ki, hogy a porosz militarizmus „Németországra bénítólag és gyengítőleg fog hatni” és aggodalmának adott hangot a porosz hódítás miatt. *Bohemia*, 1870. aug. 5., dec. 13.
37. *Politik*, 1870. júl. 21., 24., 28.
38. *Pokrok*, 1870. aug. 12. *Holeček* 4. köt. 1925, 241. A csehek Napoleonnal szembeni elhidegülése többek között a bécsi centralizáció korábbi támogatásával magyarázható.
39. *Politik*, 1870. júl. 17.
40. *Pokrok*, 1870. aug. 14. „A cseh nép a mostani háborúval egyelőre teljesen távolról és idegenül áll szemben.” *Politik*, 1870. júl. 19.
41. NL. 1870. júl. 21. A névtelen szerző teljesen nacionalista: „A cseh nemzetnek csak egy ellensége van: a németek. Számunkra a német politika veresége Poroszországban éppen olyan hasznos, mint Ausztriában. NL. 1870. júl. 23.
42. *Pokrok*, 1870. aug. 12.; *Politik*, 1870. szept. 14., okt. 22., 24., 1871. ápr. 1.; *Osveta*, I. 1871, 118 és kk.
43. *Tagesbote*, 1870. aug. 13.; *Bohemia*, 1870. aug. 11.
44. NL. 1870. aug. 10. okt. 12., 30., *Pokrok*, 1870. aug. 12. *Politik*, 1870. okt. 5., 8., 30., *Traub, H.*: *Posledni český pokus o vyrovnání s Rakouskem*. Brno, 1919, 1.
45. NL. 1870. okt. 12.; *Politik*, 1870. okt. 5., 8., 30.
46. *Pokrok*, 1870. aug. 12.
47. *Politik*, 1870. júl. 21. *Holeček*, 1925, 85. és kk. A versaillesi császárkoronázás napjaiban a NL-ben egy demonstratív nagy terjedelmű cikk jelent meg Fagyjev cári tábornok tollából az orosz hadsereg modernizálásáról.
48. Az 1863–1866-os radikálisok kemény magja egy brossúrát tett közzé a ruszofil irányzatok éles kritikájával. *Plány Fadějeva a Čechy*. Jungbunzlau, 1870.
49. „Semmi mást, csupán óvatos gyanakvást várhat tőlünk az új Németország”, ha nem inkább az lenne szükséges, „hogy Németországgal szemben ellenségesek legyünk”. *Pokrok*, 1871. jan. 26.
50. NL. 1870. okt. 22., dec. 21., 1871. jan. 20., márc. 2.
51. *Tagesbote*, 1871. jan. 5.
52. *Pokrok*, 1871. aug. 18.; NL. 1871. jan. 8. A Vaterland is hasonlóan. *Rumpler, H.*: *Österreich–Ungarn und die Gründung des Reiches*. In: *HZ N. F.* 6, 1980. 145.
53. *Politik*, 1871. jan. 6., 18.
54. *Rumpler*, 1980, 139 és kk.
55. Ez a Beusthoz intézett memorandum 1870. dec. 11-én jelent meg a cseh újságokban.
56. „Mindea nemzet, legyen az kicsi vagy nagy, az önrendelkezős azonos jogával rendelkezik, és azonos módon kell tisztelni individualitását.” *Politik*, 1870. dec. 11.

57. *Kazbunda, K.*: Pokusy rakouské vlády o české vírovnání. In: ČCH, 27, 1921, 128. „A németeknek Csehországban most meg kell szépeniük. . . ” állt 1870-ben a Lajtántúl miniszterelnökének utasításában a cseh helytartó számára, „a cseheknek viszont azt tanácsolom, . . . a szokásos szívéllyességgel járjanak el”. *Molisch*, 1934, 155.
58. A cseh kiegyezési kísérletekhez is. *Büchsel, E. Ch.*: Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle. Wroclaw, 1941. A cseh szerzőktől *Zeithammer, Kazbunda* stb.
59. *Molisch*, 1934, 75. Vö. Tagesbote, 1871. jún. 29. NL. 1871. márc. 31.
60. Tagesbote, 1871. jún. 29.
61. *Molisch*, 1934, 71.
62. *Hantsch, H.*: Die Geschichte Österreichs 2. köt. Graz, 1962, 389 és kk. *Zwitter, F.*: Příčina a následky rakousko-uherského vyrovnania. HČ, 16, 1968, 35 és kk. A bécsi sajtó áttekintése NL. 1871. okt. 25. és 28.
63. *Traub*, 1919, 5. *Schäffle, A.*: Aus meinem Leben. 2. köt. Berlin, 1905, 26.
64. *Knoll, A.*: Die Deutschen in Böhmen und der „Ausgleich”. Wien, 1871, 12 és kk.
65. Tagesbote, 1870. dec. 11., 1871. márc. 16.
66. *Traub*, 1919, 13. Pokrok, 1871. jún. 11., 14. NL. 1871. okt. 6., 9.
67. Idézet közli: *Ableitinger, A.*: Ernst von Koerber und das Verfassungsproblem im Jahre 1900. Wien-Graz-Köln, 1973, 28. *Traub*, 1919, 5.; NL. 1871. jún. 11., okt. 9., Pokrok, 1871. jún. 11., 14.
68. Idézet közli: *Fischel, A.*: Panslawismus bis zum Weltkrieg. Stuttgart, 1919, 343. *Malý, J.*: Naše znovuzrození. 1. köt. Praha, 1879, 6. *Kazbunda*, 1921, 367. *Traub*, 1919, 62. *Denis*, 1911, 697.
69. *Traub, H.*: (Szerk.) Reči Dra. F. L. Riegera, Brno, 1923, 149.
70. *Hantsch*, 1962, 389. *Hugelmann, K.*: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien, 1934, 111.
71. Idézet: *Zeithammer*, 2. köt. 1912, 34.
72. *Rumpler*, 1980, 141 és kk.
73. Vilmos császár közvetve azzal az érveléssel interveniált, hogy nem lenne kívánatos, ha az ausztriai németek panaszaiakkal Németországhoz fordulnának. Bismarck megnyugtatta Beustot, hogy ő az „örökostartományok” annexiójában semmi esetre sem érdekelt, és megkísérelte Vilmos nyilatkozatának hatását csökkenteni. Ld. *Beust, F. F.*: Aus drei Viertel Jahrhunderten. 2. köt. Wien, 1887, 485 és kk., 493 és kk. *Kazbunda*, 1921, 371. *Traub*, 1919, 2–24. Habár a cseh sajtó a kiegyezés sikertelenségét az osztrák-németek és a magyarok rovására írta, Poroszország szerepét is kritizálta: „Az osztrák-cseh kiegyezés meghiúsult, hogy a poroszok a Monarchiát a saját gyámságuk alá vonják.” NL. 1871. okt. 18. *Palacký*, 1. köt. 1898, 366.
74. A cseh kiegyezés meghiúsulásának okait komplex módon kell szemlélni. Németország befolyása csak az egyik tényező volt, amely csak a Monarchia adott, a nem egyenjogú népek problémájára által meghatározott belső feltételek mellett hathatott. Az a tendencia, amely a német intervenciót a meghiúsulás fő okaként említi megjelenik pl. *Denis*, 1911, 700. vagy *Gonda, I.*: Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Budapest, 1977, 269. *Kann, R. A.*: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. 1. köt. Graz-Köln, 1964, 185. Érdekes módon a cseh történetírás nem osztja ezt a véleményt, hanem inkább Németország hegemon helyzetének közvetlen befolyását emeli ki, pl. *Traub*, 1919, 101.
75. „A két javaslat között gyakorlatilag alig volt különbség, az inkább az alkotmány értelmezésében nyilvánult meg.” *Tobolka, Z.*: Politické dějiny československého národa od roku 1848 až do dnešní doby. 2. köt. Praha, 1933, 273.
76. Ezt a döntést főleg a morva delegátusok és az ifjúségek kritizálták, mindenek előtt *Grégr, E.*: Naše politika. Praha, 1876, 6 és kk. *Penížek, J.*: Z mých pamětí. 1. köt. Praha, 1923, 75. E döntés problematikájára világosan jelenik meg a Taaffe gróf 1879-es messze kisebb engedelményeivel való összehasonlításban, amikor a csehek a birodalmi tanácsba végül is képviselőket delegáltak. A következő harminc év politikai küzdelmeiben az 1871-es döntést éles kritika tárgyává tették. Az első átfogó elemzés, amely a csehek 1871-es hibáit keményen megbélyegezte az ifjúségek *Eim, G.*-től származott. O nás pro nás. NL. 1885. szept. 8., 17., 18., 22. Ezt a véleményt a politikusok többsége többé-kevésbé osztotta. A már említett ifjúségek közül néhány ócseh is, pl. *Matuš. Vö. Srb, A.*: Politické dějiny národa českého. 1. köt. Praha, 1898, 641. Sőt Clam-Martinic a nyolcvanas években arra a felismerésre jutott, hogy 1871 egyedülálló esélyeinek megismétlődése valószínűleg visszahozhatatlanul elveszett. *Bráf, A.*: Listy politického kacíře. Praha, 1902, 64. Ezt a nézetet osztják a háborút megelőző időszak vezető személyiségei is, mint pl. *Masaryk, T. G.*: Česká otázka. Praha, 1895.; *Kaizl, J.*: České myšlenky. Praha, 1896. *Kramář, K.*: Anmerkungen zur tschechischen Politik. Wien, 1906. A történészek közül ehhez leginkább a francia *Denis*, 1911, 690 és kk. és *Tobolka*, 1933, 267 és kk. áll közel. *Kazbunda*, 1921, 568. és *Traub*, 1919, 82 és kk. ítéletei kiegyensúlyozottabbak. *Urban*, 1983, 252 és kk. legújabb munkája a kritikai jelleg ellenére „államjogibb”.

77. NL. 1871. szept. 5.
78. Az alaptörvények megvalósítása semmi esetre sem vezetett volna a cseh koronának a magyarral való egyenlőségéhez, sem pedig trializmushoz. Ebben a szubdualisztikus rendszerben (csak a Lajtántúli területen) ezenkívül a nemzetállamiság egy lényeges attributumát, Morvaország integrálását sem vették eléggé figyelembe. R. A. Kann ezt a reformot találónak jellemezte egy a föderáció és az autonómia „közti dolognak”, miközben a pusztá autonómiához közelebb állt. Vantuch, A.–Holotík, L. (Hrsg): Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Bratislava, 1971, 1003. Vö. Kossuth érdekes jellemzésével, megjelent: NL. 1871. nov. 16.
79. NL. 1885. szept. 22., 26. Denis, 1911, 748. Srb, A.: Z púštoletí. Praha, 1913, 243. Srb, A.–Skrejšovský, J. S.: In: Osvěta, 48, 1918, 514. Arbes, J.: Z ovzduši politiky. Praha, 1957. Holeček, 4. köt. 1925. 15. és 84.
80. Kaizl, 1896, 59.
81. Palacký, 1. köt. 1898. 327. és 374.
82. Uo. 327., 357. és 410.
83. Wierer, R.: Palackýs staatsrechtliches Programm. In: ZFO, 6, 1957, 257.
84. Palacký, 1. köt. 1898, 359, 407 és kk.
85. Uo. 362 és kk. 365 és kk. 375.
86. Kaizl, 1896, 62. Masaryk: Česká otázka. 1968, 132, 174 és kk.
87. Palacký 1870. szept. 5-én. In: Štoulkal, K.: Rodinné listy Fr. Palackého. Praha, 1930, 251.
88. Palacký, 1. köt. 1898, 410. Pokrok, 1871. ápr. 23. Bauer, O.: Die österreichische Revolution. 2. kiad. Wien, 1965, 39.
89. Malý, 6. köt. 1879, 103.
90. H. Traub. In: Řeči Dra F. L. Riegera. 1. köt. 1923, VII. Tobolka, 1933, 351.
91. Traub, 1919, 89.
92. Ezt, a csehekre oly jellemző vereségre való reagálást –, amely „inkább fájdalmas mint veszélyes volt, mert a fellendülést nem állította meg” – a csehek soraiban létrejött politikai konstelláció is eredményezte. A vezető garnitúra konzervatív karaktere, amelyet a nemesség és az őcsehek testesítettek meg, eleve kizárta a harcoss, a tömegek által megvalósítható ellenállást. Az ifjúség kisebbségnek az ilyen ellenálláshoz sem ereje sem érdeke nem volt. Konzervatív vonásaik miatt már a kezdettől fogva bizalmatlanok voltak a kiegyezéssel szemben, úgyhogy tőlük „az általános lázadás nehezen volt elvárható”. Kazbunda, 1922, 566. A Monarchiához való kötődés gyengülése és a ruszofília Kaiz által ún. „járulékaik” a cseh közvéleményben állandósultak.
93. Denis, 131. Ls. Knirsch, vitacikke In: Vantuch–Holotík: Der österreichisch-ungarische Ausgleich. 1971. 1002.
94. Šusta, J.: Světová politika v letech 1871–1914. Praha, 1924, 153.
95. Holeček, 4. köt. 1925, 119. Hasonlóan, de ellenkező előjellel szemlélték Bismarckot osztrák–németek nemzeti körei is.
96. Bismarck, O.: Gedanken und Erinnerungen. Stuttgart, 1959, 466.
97. Gause, F.: Deutsch-slavische Schicksalsgemeinschaft. Würzburg, 1967, 246. Kleinwachter, F.: Der Untergang der österreichisch-ungarischen Monarchie. Leipzig, 1920, 254. Weidenfelder, G.: VDA – Verein für das Deutschtum im Ausland. Allgemeiner Deutscher Schulverein (1881–1918). Bonn–Frankfurt, 1976, 102 és kk. Kluge, P.: Selbstbestimmung. Göttingen, 1963, 35. és 50. Mommsen, W.: Bismarcks kleindeutscher Staat und das großdeutsche Reich. In: Böhme (Hrsg): Probleme der Reichsgründungszeit 1848–1879. Köln–Berlin, 1972, 360 és kk.
98. Kann, R. A.: Das Deutsche Reich und die Habsburgermonarchie 1871–1918. 144, 147. Uő: Deutschland und das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie aus österreichischer Sicht. 416 és kk. Ld. In: Kann – Prinz Deutschland und Österreich. 1980. Kořalka, J.–Kann, R. A. In: HČ, 16, 1968.
99. Idézi Gause, 1967, 245.
100. Kluge, 1963, 34 és kk. Minch, H.: Böhmisches Tragödie. Braunschweig, 1949, 301.
101. Grégr: Naše politika. 1876, 12 és kk.
102. NL. 1884. okt. 3., 4. és 10.
103. Böhme, H.: Politik und Ökonomie in der Reichsgründungs- und späteren Bismarckszeit. 37. Becker, J.: Der Krieg mit Frankreich als Problem der kleindeutschen Einigungspolitik Bismarcks 1866–1870. 84. Hillgruber, A.: Zwischen Hegemonie und Weltpolitik. Das Problem der Kontinuität von Bismarck bis Bethmann-Hollweg. 187. Mindegyik In: Stürmer, H.: (Hrsg) Das kaiserliche Deutschland. Politik und Gesellschaft 1870–1918. Kronberg, 1977.

104. *Křen, J.: Nationale Selbstbehauptung im Vielvölkerstaat: Politische Konzeptionen des tschechischen Nationalismus 1890—1938. In: Křen, J.: Integration oder Ausgrenzung. Deutsche und Tschechen 1890—1945. Bremen, 1986, 15—66.*

(Fordította: Oláh Imre)